

PONTOK DÉRY TIBOR LÍRÁJÁNAK TÉRKÉPÉN

BORI IMRE

Ne az expresszionizmus, a dadaizmus vagy a szürrealizmus dokumentumai-ként olvassuk Déry Tibor ifjúí szövegeit, hanem írónk szuverén alkotásaiként, esztétikai értékeket hordozó művekként, amelyek nélkül az öregkori alkotások sem interpretálhatók a maguk teljességében!

Több akadályát látom annak, hogy ez a sajátos szemléleti rekonstrukció (ha nem revízió!), még inkább a Déry-opus rekonstrukciója megtörténjék. Mostani dolgozatomban sem áttekinteni ezeket a számba vehető kérdéseket, sem megoldani, kimerítően tárgyalni nem akarom és nem is tudom. Több idő, nagyobb rőssel végzett adat- és anyaggyűjtés szükségeltetik, mint amivel én mostanában rendelkezem. De talán így is érdemes lesz, ha rövid időre is, megállni annál a kérdésnél, amely ott kísért mindmáig a Déryvel foglalkozók tudatában – nevezetesen hogy Déry maga sem tartotta sokra ifjúkori műveit, hiszen tudjuk, sokáig ellenállt, és nem engedélyezte újranomtatni őket, amikor pedig áldását adta a megjelentetésre, így versei esetében is, aggályait is közölte az olvasókkal, mondván, „szerencsésnek érzi magát, ha az olvasó nem igazolná aggodalmait, melyekkel e könyvet (ti. *A felhőállatok* című kötetét 1970-ben) útjára bocsájtja”. Mert a pályája delelőjén túljutottat akár az érdektelenség vádjában is elmarasztalhatnánk. De akkor meg igaztalanok lennénk hozzá, hiszen a figyelmének ellankadásáról találóbbr lenne beszélni. Dokumentumérteke miatt hadd idézzem nekem címzett 1969. december 12-én keltezett levelét:

„Kedves Bori

egy szívességre kérném, elég sürgős is volna.

Kiadok egy kötetet a régi verseimből, persze válogatva. No már most rendezgetés közben az Új Symposionban 1968. 35. szám, a maga rólam szóló cikkében találtam néhány verscímet és idézetet is, amelyeknek itthoni, rendetlenül szétszórt kézirataimban nem találok nyomát. Így beszél egy „Tornyok közt” című versről, ez hol jelent meg? S hol a „Külvárosi ének” (egy nagy

látomás szövi előttünk izzó szőnyegét stb.)? Megemlíti továbbá egy versről szóló esszém; ez azonos volna azzal az ötven sorral, amelyet tőlem a következő oldalon közölnek? A Híd is közöl 1967. 10. számában egy verset, „A csúcsról” címmel, melyről szintén nem tudom, hol jelent meg.

Arra kérném tehát, hogy egyrészt küldje el nekem a „Tornyok közt” s a „Külvárosi ének” teljes szövegét, másrészt azoknak a verseknek a másolatait is, amelyek a két kötetemben nem szerepelnek, s amelyeket érdemesnek tart arra, hogy a válogatásba felvegyem.

Sürgős volna, mert a kéziratot már nyomdába kellene adnom.

Előre is nagyon hálásan köszönöm fáradozását, szívélyes üdvözléssel

Déry Tibor

Új cím: Bpest II.
Lotz Károly u. 20.”

Kérdésének érdekessége pedig az volt, hogy olyan verse után is érdeklődött, amely a *Ló, búza, ember* című kötetében ott volt a keze ügyében!

S nyilván nem sajtó volt fel benne 1972-ben is még az ötven évvel azelőtt kapott vágások emléke! Akkor beszélt a Petőfi Irodalmi Múzeum felkérésére a Nyugattal kapcsolatos emlékeiről, amelyek mind a költészetével kapcsolatos sérelmekből tevődnek össze. Természetesen azt is érzékelhetjük, hogy Déry Tibor értékének tudatában létező önérzetes költő volt, hiszen a *Nyugattal* is, az irodalmi-kritikai élettel is költészete miatt támadtak háborúi. A Petőfi Irodalmi Múzeumnak tehát imigyen vallott:

„Azt a keveset, amit akkor külföldről hazahoztam, kész termékben és tudásban, az idehaza nem kellett. Még annyira sem, hogy leltárba vétetett volna. Két, saját költségemen kiadott verseskötetet tettem le a hazai asztalra – hogy mit értek, most ne firtassuk! –, de még nyomdaipari terméket megillető számbavételben sem részesültek. Még a Nyugat, melynek állítólag munkatársa voltam, sem érdemesítette kritikai rovatára. Nyugat-beli barátaim sem tudtak velük mit kezdeni. Tóth Árpád sem, Füst egyenesen »főzeléknek«, azaz zöltségnek minősítette őket, Nagy Zoltán pedig . . . levelet küldött, amelyben restelkedve megvallja, hogy nem érti a verseket, hát hogy írhatna róluk.” (*Jelenkor*, 1972. 1.)

Természetesen jelent meg kritika a *Nyugatban* is Déry második verseskötetéről, az *Énekelnek és meghalnak* címűről Szegi Pál tollából, amely egyszerre kritikája is a verseknek és polémia is a költő költészeti nézeteivel. Déry költői önérzete különben erős volt, mert nem akart „túrt autszajder” lenni a *Nyugatban*, miközben két 1922-ben megjelent versét említi. Nem a versek minőségében látta a *Nyugattal* való együttműködés akadályát, hanem a költői irányának elutasításában: „A Nyugatnak, úgy tudom, elve, hogy helyt ad mindenféle irodalmi irányzatnak, ezt írta legutolsó számában is – rám ez nem vonatkozik?” – kérdezte. Hadakozott az 1930-as évek elején is – akkor is verseiért –, míg

prózájáról, érdekes módon nem esik szó, ami annak bizonyosságként értelmezhető, hogy Déry költői mivoltának értékét akarta elfogadtatni a *Nyugattal* is! Nem árt megjegyezni, hogy az 1922-ben megjelent két verse a *Nyugatban* nem nyerte el az öreg Déry tetszését, amikor *A felhőállatok* című verseskönyvét rendezte!

Déry Tibor tehát makacsabb volt költői mivoltának afirmációja kérdésében és öntudatosabb is, mint ahogyan az évtizedekkel későbbi nyilatkozatai, viszonyulásai, általában „viselkedése” mutatja és feltételezni engedi. Ezért támadt az irodalomtörténelemben is az esetlegességnek, a véletlenszerűségnek a benyomása. Mintha Déry, a költő, csak úgy véletlenül tévedt volna be a költészet szent ligetébe, aztán ott csetlett-botlott pár évig, majd felszabadultan – mint aki járványos kórból gyógyult ki – prózát kezdett írni, és prózaíróként klaszszikussá érlelte magát. Becsapta Ungvári Tamást is, aki azt írta, hogy Déry a „stílussal nem szakított, csak a költészettel” (*Kortárs*, 1966. december). Hornyik Miklósnak pedig Pilátus szerepében tetszelgett, és költészettel kapcsolatban mintegy „mosta kezeit”. „Hogy ezek a versek mit érnek, s hogy egyáltalán érnek-e valamit, ehhez nem mernék hozzászólni. Nagyon messzire kerültem el tőlük . . .” Vagy: „Hogy ez az új irodalmi forma mennyire érvényes életem munkájában, azt, mint az előbb is említettem, nem tudom megítélni. S hogy irodalomtörténetileg ér-e valamit, az nem érdekel, a filozofikus munkák a magam esetében is, általában is, sajnos, kevésbé érdekelnek.”

Közben rezzenéstelen definiáló, amikor a közömbösség leple alól kikandikál: „De ha alaposan megvizsgálom magam, azt hiszem, olyanfajta lírikus vagyok, aki prózában tudom a lírámat kifejezni.” Vagy: „Bécsben kezdtem el Kassák lapjába, a Má-ba verseket írni, amelyek azonban – ahogy ma visszaemlékszem rájuk, és némelyiket elolvasva, látom is – elég lényegesen különböztek attól, amit Kassák és Kassák több munkatársa írt. Főképpen azért, mert bármennyire igyekeztem is, nem tudtam a logikát oly tökéletesen kikapcsolni, érzelmi világomból sem, ahogy ők tették . . . E verseim esztétikai vagy irodalomtörténeti szempontból kompromisszumot jelentenek a hagyományos gondolkodási forma meg egy új gondolkodási forma és kifejezés között.”

Igazán Déry Tibor a verseit – talán kitetszik – értékelte, és nemcsak az 1920-as években gyakorolta a versben való gondolkodást, hanem az 1930-as években is – *A felhőállatok* című kötete útmutatása szerint 1938-ig. S ha megfordítjuk egyik 1923-as tételét, amely szerint azért írta verseit, mert ő is, költőitársai is a „prózával kátyúba jutottak”, akkor 1938-ban azért hagyta abba a versírást, mert a versbeszédével jutott kátyúba. Ne fogadjuk el mindezek után Ungvári Tamásnak azt a mondatát, amelyben Déry verseit „irodalmi ifjúsága hervadó tanúnak” nevezte, még ha maga Déry esetleg nem tiltakozott ez állítás ellen.

A lírikus Déry arcképét azonban nem rajzolta meg senki nagyobb ambícióval, legfeljebb puha ceruzával készítettük halvány rajzát el, markáns vonásait pedig elfeledtük meghúzni, mert csak kötelességből, tehát ímmel-ámmal írtunk verseiről, holott azok nem mulandó epizódját képezik az író életművé-

nek, de a XX. századi magyar lírai érzékenység történetének sem, s most is állítom, mint állítottam huszonöt évvel ezelőtt, hogy az 1928-as *Énekelnek és meghalnak* című kötete a magyar szürrealizmus e korszakának komplett és jelentős versgyűjteménye.

Nagy általánosságban is szólni kell erről a líráról. Elmondható, hogy a *Ló, búza, ember* 1922-ben még az expresszionizmus csillagképéhez igazodó költőről vallott, az 1928-as kötete pedig a szürrealizmus kalandját vállalórról beszélt. Az expresszionista életérzés disszonanciáját megfogalmazta elméletileg is, képileg is. „Én úgy éreztem, hogy az élet rendetlen, és hogy mi végre küzdeni epileptikus istenekkel és érni kalászmódra és füttyszóra halni minek?” (Barátom nálam aludt) S érdemes fülünkbe csalni *A gyújtogatók* című expresszionista prózaversének képzenejét:

„Nagy viaszgyertyákkal kezükben vándorolnak a planétán, mely csendben forog égő világok között. Szájukon kialudt gyarak súlya, térdük véres és földes, zsebükből száradt kenyérhéj lóg és leheletükön, mint tenyéren a legyek, sebes lábakkal táncol az isten. Sárga fürtjeikben alázat és járásuk mint az óraingáé... tik-tak, tik-tak, szárazon zuhannak a hegyek és városok fölött...”

Jól érzékelhetőek a változások az elkövetkező években, hiszen most már nem „valószerűségekről” beszél, hanem az „új valóságok világáról”, ahogyan kritikusa a *Nyugat*-ban definiálta. A költő kezében ott látni akkor már a szürrealizmus varázspalcáját, és a versekben az asszociációk szabadsága van, a képzelet nem tiszteli azokat a hagyományos határokat sem, amelyeket expresszionista korszakának idején még tisztelni látszott. Olyan világról adnak hírt Déry versei, melynek elemei szabad vegyértékűvé váltak, és a képzelet intésére a költő vágyott rendjének, harmóniájának törvénye szerint kapcsolódnak egymáshoz. Kritikusa, Szegi Pál „elintézetlen képeknek” nevezi a Déry-versekben található képeket, mert nevet keresett a versekben vissza-visszatérő állandó helyzetnek, motívumnak, képnek. Csodás világ volt születőben a Déry-versekben: felhőállatok, kétfejű sötét lovak, üvegszigetek, tenyéren forgó fekete juhek, őserdők, de alföldi kietlenségek is, amelyek fölött a délibáb rejtett titkoktól vibrál.

E jellemzékísérleten túl talán érdeklél, ha első versének egyikéről, a *Kortárs* 1979. januári számában Réz Pál gondozásában megjelent verses eposzáról ejtünk szót, illetve ha *A nagy tehén* sajátos recepcióját idézzük az emlékezetbe.

Réz Pál az eposztörredéket Déry Tibor első verseként publikálta a *Kortárs* 1979. januári számában, mondván, hogy ez a vers „Déry Tibor egyik legkorábbi, talán első fönmaradt műve, egyidős a *Nyugat*-ban ekkoriban publikált novelláival”. A datálás nehézségét azonban mutatja, hogy 1917-ben a *Lia* című nevezetes kisregényén kívül csupán a *Két nővér*, 1918 első felében pedig az *Ellopott élet* című novellája jelent meg. De megjelent két verse a *Nyugat* 1917-es évfolyamában a *Két nővér* közvetlen közelében: a *Júlia szép asszony* és az *Éjjel a Rózsadombon* című. A *Júlia szép asszony* címűben Babits *Mozgófénykép* című

versének gyors, pergő ritmusa csapódik le, és maga a történet is Babits verséhez látszik kötődni. Az *Éjjel a Rózsadombon* című pedig a *Kéthangú kiáltás* eszmekörében fogantnak látszik, akárcsak töredékes eposza az író hagyatékában, amelynek csak invokációja, előszava és első éneke maradt fenn, ám csonkasága ellenére sem kelti a befejezetlenség benyomását. Ugyanis a lázadást ünneplő utolsó sorokkal („A szél elállt, s a véghetetlen mezőn a vérző holttest mellől hátravetett fejjel sánta lábain felkelt a lázadás, fekete öklét az égnek lobogtatva”) magasba száll éneke. Jelentős alkotásnak tartom ezt a Déry-költeményt mind a költő, mind a magyar avantgárd története szempontjából: ebben lehet talán legjobban megfigyelni, mire volt valójában képes a magyar avantgárd vers a benne érzékelhető nyelvi és képalkotói kultúrájával. A fiatal Déry itt szinte tobzódik a merész költői képekben, kép-érzékenysége a gyengédségnek, a békének, a természetnek éppenúgy fel tudja idézni látványát, mint a zaklatottságnak, nyugtalanságnak, rémületnek és borzalomnak. Alábbi részletünk talán az első költői reagálás az 1917-ben megjelent Tóth Árpád-versre, a nevezetes *Elégia a rekettyebokorhoz* címűre:

*Meleg szíve így virágzott ki a hajnali szélben,
míg a föld alatt csírák nőttek süket zenével
s a mezők dús lehelete, mint illatos folyó, lágyan lengedezve
szállt az égnek. Végtelen hála
zengett fel ártatlan teste tiszta himnuszában, a béke
mint burkából pattant virág kék szirmokkal nyílt az égen,
s dús magjai – csöndes percek – hulltak a boldog ember
felszántott lelkébe . . .*

A másik hangulat- és képpóluson pedig ilyen sorokat olvashatunk:

*Megfordult s elrohant, mint részeg repülőgép,
kínosan ugrálva a dombos talajon, hogy elszabadultan
felhők közé szálljon . . .*

Az eposz az akkori idők egyik hőstét, a szökött katonát idézi, aki megelégette a frontéletet, a vért, leugrik a katonavonatról, hogy erdőkön, réteken át hazasiessen, de útközben egy csendőrőrmester elfogja, a katona azonban letartóztatóját megfojtja, és fellázad a világrend ellen.

Déry lírájának egy másik pontja *A nagy tehén* című 1923-ban a Mában (1923. IX. 15.) megjelent verse. Abban az évben tíz Déry-költemény jelent meg Kaszák folyóiratában, az erre következő évben pedig csak kettő. Nemcsak akkor, azóta is Déry nevezetes verse ez *A felhőállatok* cíművel egyetemben, amely viszont már a *Dokumentum* lírájának a gyöngyszeme. A Fodor Ilonával beszélgető Déry nem hagyja említetlenül ezt a verset. Nem keletkezéséről nyilatkozik, de szívesen közli, hogy franciára Illyés Gyula fordította Yvan Goll segéd-

letével, s hogy az a *La Revue Européenne* 1924. november 21-ei számában meg is jelent. A fiatalkori barát, Bernáth Aurél, kései visszaemlékezéseiben is emlegeti: „Versei . . . a valóság fölött keringtek, sűrű gomolygásban. Tibor nehézvérű spanyol fantáziája az ég kárpitján keresett réseket, azon át surrant ki a földön látottakkal és a világűr jeges terében, különös csillag-viszonylatok között, vagy holdközelen furdette meg »nagy tehenét.«” S idézi két sorát:

*Ki ott fenn a hold fölött a nap fölött bög és kölykeit szoptatja
lassan és óvatosan jár az ismeretlen térben mint egy üstökös*

A Déry-recepció érdekes adaléka lehet, hogy a szerb szürrealisták pápájának, Marko Ristićnek az 1939 és 1941 közötti naplójában (nehéz eldönteni, hogy a dátumokkal egykorú vagy pedig utólagos rekonstrukciójú szöveggel állunk-e szemben, amilyen például Sinkó Ervin moszkvai naplója, az *Egy regény regénye* volt) feltűnnek *A nagy tehen* sorai, szám szerint 11 sora a francia revüből szerb nyelvre fordítva egy Rilke- és egy Apollinaire-versrészlet közé ékelve – Marko Ristić „idézet-szimfóniájának” egy taktusaként. A 75 soros Déry-versből átvette az első három sort, majd a 62–69-es sorokat, és mintegy miniverssé zsugorította Déry terjedelmes versszövegét, kiugratva a költeményből az „éjféli vágy” képében a vers központi „üzenetét”. Íme:

*mindig fölöttem repül a nagy tehen
éjjel felhőben fénylik és énekel
himbáló tőgye néha előtűnik a ködből*

*ki ott fenn a hold fölött, a nap fölött bög és gyermekeit szoptatja
lassan és óvatosan jár az ismeretlen térben mint egy üstökös
soha nem téved el:
patáid nyomában tej fénylik az égen: éjféli vágyunk
hegyek reménye
nagy szerelem
angyalok vére
isszuk és soha nem fogy el*

A felhőállatok című verse sem alaptalanul említődik itt, hiszen *A nagy tehen* egyik képe újrafogalmazódik benne – ez:

*A hold felemeli mutatóujját és azt mondja: csitt
hol világos van, hol sötét . . .*

Bernáth Aurél *A felhőállatok*ról beszélve írta: „Amikor azt olvastam, hogy a felhőállatok néha szélhanganon lepiszognak a földre, valójában olyan érzésem volt, mintha az ember elindulna a dolgok igazi értelmét keresni, amely a kau-

zalitás függvényén túl (talán) mégiscsak rejtezhetik.” Az már más kérdés, hogy Fodor Ilona provokatív kérdéseire válaszolva 1974-ben, amikor elhárítani igyekezett a rámenős kérdezőt, aki Déry egykori „tehén-rögeszméjét” sugallta, amire Déry szerényen csak annyit jegyzett meg, hogy a „tehén számára természet szerete kifejező formája volt”.

Mindennek a végső tanulsága pedig az, amit a Déry-líráról e pár kiragadott példával közölni akartam, hogy Déry *képzetekhez kötött költeményeket írt*, mint ahogyan képzetei általában is állandó mozzanatok Déry életművében. Kevésbé tudatosan ezt érzékelttem huszonöt évvel ezelőtt, meggyőző adalékokat hozzá Temesi Ferenc szolgáltatott a Déry Tibor költői világáról szóló tanulmányában (*Új Írás*, 1991. május).

Idéztem már, hogy ezek a költemények Dérynek abból a felismeréséből (is) születtek, hogy „lírikus korszakban” él, illetve amikor még nem döntötte el, miként Bernáth Aurél interpretálja Déry alapvető dilemmáját, hogy „költő-e igazában, vagy mégis prózaíró”, mert a versek keletkezésének idején terjedelmes prózai alkotásai is születtek. S mi több, líramagyarázatai is akkoriban íródtak!

Ezeket a magyarázatokat pedig együtt kell verseivel olvasni. Nem csupán az oly nevezetes *A homokóra madarai* című előadására és a megjelenését követő vitára gondolok most, hanem a kevésbé emlegetett, de nagyon eligazító esszéire is, amelyek között az *Utolsó szó* című verséről írott műhelytanulmánya 1928-ban elsőrendű érdekléssel bír.

Nyilvánvalóan egyet lehet érteni azzal a megállapítással, hogy Déry főképpen az 1920-as években az esztétikai gondolkodásban jeleskedett, és hogy elsősorban a vers kérdései izgatták, azokat igyekezett tisztázni, de tisztán akart látni a maga költői gyakorlata kérdéseiben is. Öregkorában tett nyilatkozatai mutatják, hogy *tudta, ismerte* a maga versének sajátos természetét, e versek különvonalait, nevezetesen közöttük azt, hogy hiába igyekezett, a „logikát nem tudta oly tökéletesen kikapcsolni” sem verséből, sem érzelmi világából, mint költő barátai tették, miként mindezekről Hornyik Miklósnak vallott. Hogy valóban így volt, éppen az *Utolsó szó* megírásáról készült elemzése dokumentálja, s hogy mennyire értett a vershez mindvégig, Szabó Lőrincnek *A huszonhatodik év* című kötete 104. szonettjéről készült tanulmánya bizonyítja, amely egyszerre verselemzés is, önelemzés is! Úgy tetszhet, az *Utolsó szóról* írott tanulmány mindennek a cáfolata, amit mi is mindmáig a szürrealista vers írásáról tudunk, hiszen az ellenőrzött versírásra példa az, amit ő elmondott, mert az asszociációk szabadsága sem korlátlan szabadság az ő felfogásában. A vers, tőle kért kifejezéssel, a „józanág örülete” – méghozzá Hölderlin példája nyomán, mert a nagy német nemcsak Déry „férfikorának kedveltje” volt 1965-ben, hanem hivatkozási alapja volt már 1928-ban is. Hölderlintől származik a becsvágya, „úgy írja meg a verset, hogy a visszatartott szenvedélyű képek után, melyeknek tüzeit a takaró hamun keresztül csak érezni lehet . . . a belső pátozsi” a határpontjáig fokozza, majd a versre bízza, hogy a „tehetetlenség törvényénél fogva

saját lendületével fussa be” az utolsó métereket a beteljesüléshez. Elemzésében az *Utolsó szó* két változatát kínálta fel, hogy megmutassa, milyen gyomláló munkát végez a szürrealista költő is, ha esztétikai igények munkálnak benne!

Amit észre lehet venni, hogy Déry Tibornak a versről írott tanulmányai általában a kinyilatkoztatás hangját is hordozzák, ám csak annyira deklaratívak, amennyire e műfaj természete (ha önálló műfajnak fogom fel az esztétikai kérdésekről készült tanulmányokat) és az adott korszak, tehát az 1920-as évek karaktere megkövetelte. Ebbe pedig a dogmatizmusnak a színező jelenlétét is feltételezni lehet. Ezért írhatta Déry Tibor Mihályi Ödönről, ifjúkora egyik barátjáról szólva, hogy annak idején „nekikeseredett bús egyházatyák voltak mindahányan”. De verseket írtak, dacolva a mulandóság fenyegetéseivel. S hogy ellenállásuk eredményes volt, bizonyítja, értekezletünkön Déry Tibor verseiről beszélhettem.